

VERTIMO VARDAI IR LITERATŪRINIO VERTIMO TEORIJOS. LYGINAMOSIOS ISTORINĖS SEMANTIKOS ASPEKTAS

PIETRO U. DINI

Pizos universitetas, Italija
pu@ling.unipi.it

Straipsnyje nagrinėjami žodžiai, reiškiantys 'versti, išversti' skirtingose kalbose, skirtingose epochose ir arealuose (šiuolaikinės Europos, indoeuropiečių, ir ypač baltų – ir Baltijos šalių – kalbose). Jame aptariama dažnai vartojamų metalingvistinių terminų kilmė ir jų sąsajos su šiuolaikinėmis vertimo teorijomis.

IŽANGA

Šia garbinga jubiliejinės Vertimo studijų katedros konferencijos proga¹ mano padėtis neįprasta, nes tenka kalbėti apie vertimą įvairių sričių kolegoms mokslininkams. Svarčiau, koks aspektas galėtų būti įdomus visiems, ne tik kalbininkams – juk vertimas yra įvairių mokslų dėmesio centre.

Manau, kad tiktų istorinės kalbotyros (tiksliau – lyginamosios istorinės semantikos) aspektas. Tai padėtų patikslinti dažnai vartojamų metalingvistinių terminų kilmę ir kartu naujai pažvelgti į seniai svarstomus dalykus.

Tema aptariama tokia tvarka: gilindamasis į semasiologiją, pirmiausia siūlysiu pasidomėti dabartine leksikos būkle; paskui ieškosiu ištakų, – vadinasi, mėginsiu atkurti indoeuropiečių pasaulio padėtį. Iš esmės nagrinėsiu žodžius, reiškiančius 'versti, išversti' skirtingose kalbose, skirtingose epochose ir arealuose: šiuolaikinės Europos, indoeuropiečių, ypač baltų (ir Baltijos arealo) kalbose.

Kitaip sakant, galima klausti: kaip istorinėse kalbose suprantama 'vertimo' sąvoka ir kaip ji įvardijama? Klausimas daugialypis: greta semasiologinio turinio, aktualūs ir kai kurie vertimo teorijos aspektai. Taigi mano pranešimo tikslas – aptarti abu šiuos dalykus.

¹ Straipsnis parengtas pagal pranešimą, skaitytą 2007 m. rugsėjo 27 d. Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto Vertimo studijų katedros organizuotos tarptautinės jubiliejinės konferencijos „Vertimas XXI amžiuje: uždaviniai ir iššūkiai“ plenariniame posėdyje.

1. EUROPOS KALBŲ KONTEKSTAS: LOTYNŲ KALBOS *TRĀDŪCERE* IR JO TĘSINIAI

Atrodo, tikslinga pradėti nuo dabartinės Europos kalbų konteksto ir kontrastyviai apsvarstyti semasiologinę klausimo pusę. Ją galima reziumuoti vienu sakinio: lotynų kalbos veiksmožodis *trādūcere* ir jo tęsiniai.

Dabartinės Europos kalbų vertimo leksika nusistovėjo palyginti neseniai, literatūrinio vertimo terminija pradėjo formuotis tiktai naujaisiais laikais.

Į humanistą Leonardą Brunį, gimusį Arece (Toskanoje), šiandien žiūrima kaip į vieną pirmųjų 'vertimo mokslininkų'. Jo traktatas *De interpretatione recta* (1420 m.) yra buvęs svarbiausias tekstas apie vertimo meną ir apie vertėjo tikslus po žymaus šv. Jeronimo laiško Pamachiui ir parašytas anksčiau nei taip pat žymaus Martyno Liuterio *Sendbrieff „Von Dolmetzschenn vnd Fürbit der heiligenn“* (1530). Beje, šis Leonardo Brunio veikalas padarė įtaką šimtmečiu vėlesniam taip pat žinomam Etienne'o Dolet darbui *La manière de bien traduire d'une langue en aultre*. Apskritai humanistų požiūris į vertimą buvo labai hierarchiškas: vyravo ištikimybės originalui principas ir įsitikinimas, kad kopijos, tai yra vertimo, vertė yra mažesnė nei originalo.

Be kita ko, kalbininkai yra nurodę, kad po Leonardo Brunio humanistinėje Italijoje įsitvirtino tokie terminai kaip *trādūcere*, *trāductio*, *trāductor* (plg. Folena, 1991). Vadinasi, XV amžiuje jau buvo vartojami tie patys žodžiai, kaip ir dabar. Ši leksika buvo paskolinta ir kitų romanų kalbų. Tad per daug nesigilindamas į atskirų kalbų istoriją, norėčiau trumpai apžvelgti svarbiausių romanų kalbų duomenis, pateikti pavyzdžių ir juos pakomentuoti.

Iberijos pusiasalio kalbose (plg. DECat III, 220) žodžiai, giminiški lotynų kalbos žodžio šakniai, aptinkami anksčiau negu kitur. Katalonų kalboje daiktavardis *traducció* pavartotas jau 1390 m. (Lluís d'Aversó veikale *Torcymany*), o veiksmožodis *traduir* randamas vėlesniame, tik XVI amžiaus vidurio veikale *Dictionarium seu thesaurus catalano-latinus* (Barcelona, 1653, Vic 1757) (iki tol vartotas *trelladar*). Kastiliečių kalboje (plg. DECH I, 43) vartojamas veiksmožodis *traducir* Alfonso Fernándezo de Palencia įtrauktas į jo 1490 m. Sevilijoje išleistą žodyną *Universal Vocabulario en latín y en romance*. Netrukus Antonio'as de Nebrija veikale *Dictionarium ex hispaniensi in latinum* (s.a., 1495 arba 1493) jau vartojo vedinius *traducción* ir *traduzidor* [sic]. Portugalų kalboje (plg. Academia 2001, II, 3600–3601) yra panašiai: *tradução* 'vertimas', *tradutor* 'vertėjas', *traduzir* 'versti'.

Prancūzų kalboje (plg. DELFr 612, 615) giminiškų žodžių pasitaiko nuo XVI amžiaus pirmosios pusės. Štai 1535 m. *traduire* turi reikšmę ‘perteikti iš vienos kalbos į kitą [faire passer d’un langue dans une autre]’; 1540 m. jau minėtasis Etienne’as Dolet vartoja ir *traducteur* (kaip *nomen agentis*), ir *traduction* (kaip *nomen actionis*), ta pačia reikšme. Nėra visiškai aišku (galų gale, mums čia ir nelabai svarbu), ar prancūzai pasiskolino iš lotynų, ar iš italų (plg. Wolf 1971). Įdomiau, kad nauji terminai išstūmė iš apyvartos senesnę prancūzų kalbos (labiau teisinės) veiksmažodį *translater*, beje, dar šiandien gyvuojantį anglų kalboje – *to translate*.

Geografiškai nuo Romos nutolusioje rumunų kalboje taip pat panaši padėtis: ten yra *traducere* ‘vertimas’, *traducător* ‘vertėjas’, *a traduce* ‘versti’.

1.1. Iš trumpos apžvalgos matyti, kad romanų kalbų terminai tęsia lotynų kalbos pavyzdžiu kurtus ar skolintus žodžius: *dūco* ‘vesti, išvesti’ arba *fēro* ‘nešti’ su priešdėliu *trans-* ‘per-’. Abu tipai, tai yra *trans* + *dūco* arba *trans* + *fēro* / *latum*, įsivyravo (ypač pirmasis) ir iš romanų kalbų išplito į daugelį Europos kalbų. Apskritai galima tvirtinti, kad šitokia vertimo samprata išsirutuliojo iš romanų kalbų, tai yra vertimas buvo suprantamas kaip ‘pervedimas’, ‘pernešimas’ ar ‘perkėlimas’ (plg. *trāductio* ir *trādūcere*). Iš esmės nepakitusi ji įsigalėjo tiek daugelyje germanų, tiek slavų kalbų.

Norėčiau trumpai prie to sustoti ir pateikti pavyzdžių.

Štai vokiečių vidurio aukštaičių *übersetzen* bei senovės vokiečių aukštaičių *ubarsezzen* veiksmažodžiai turėjo pirminę reikšmę ‘perkelti per vandenį’ [*über ein Wasser bringen*]. Bet nuo XVII amžiaus, būtent dėl lotynų kalbos *trādūcere* bei *transfere* modelių, vidurio vokiečių aukštaičių kalboje taip pat pasirodė reikšmė ‘perkelti į kitą kalbą’ [*in eine andere Sprache übertragen*]. Vadinasi, buvo sukurta semantinė kalkė – veiksmažodis *übersetzen* jau įgavo dabartinę reikšmę ‘išversti’, o iš jo buvo padarytas daiktavardis *Übersetzung* ‘vertimas’ (plg. Duden 1963, 640).

Kokia padėtis kitose germanų kalbose? Staigmenų nėra ir čia. Analogiškai danų ir norvegų *oversette* ‘versti’ (*oversettelse* ‘vertimas’); švedų *översätta* ‘versti’ (*översättning* ‘vertimas’) ir kitos germanų kalbos kartoja modelį, jau aptartą vokiečių kalbos kontekste. Išimtį sudaro olandų kalbos *vertalen* ‘versti’ [*van de ene taal in de andere overbrengen*] (van Veen 1989, 791), kuris yra iš vidurio olandų kalbos *vertalen* ‘versti balsu’ [*vertolken*], plg. vok. k. *erzählen Veenlen* ‘pasakoti’ (MW IX, 121).

Pažvelkime į slavų kalbas. Maxas Vasmeris (plg. ÈSRJa III, 236) mano, kad rusų kalbos daiktavardis *perevód* (iš kurio turime ir veiksmažodį *perevodit'*) yra kalkė iš jau žinomų prancūzų kalbos *traduction, traduire*. Kad ir kaip būtų rusų kalboje, galime kalbėti apie bulgarų *preveždam* 'išversti' (*preveždane, prevod* 'vertimas'); slovėnų *prevésti, prevájati* 'išversti' (*prevòd* 'vertimas'); čekų *předvést, přeložit* 'išversti' (*překlad* 'vertimas'). Panašiai kaip rusų *perekładivat'* 'išversti' atsirado ir ukrainiečių *perekładat'* 'išversti' ir baltarusų *piereklaść* 'išversti'. Slavai turi ir *pereložit'* 'versti', veiksmažodį, kurį, beje, vartojo jau Kirilas ir Metodijus į bažnytinę slavų kalbą versdami liturginius tekstus. Panašiai atsirado lenkų *przełożyć*, beje, pradžioje reiškęs 'pakeisti ko nors padėtį, dėti kitaip' [zmienić położenie czego, inaczej ustawić], bet nuo XIV–XV amžiaus jau turėjęs ir reikšmę 'išversti' [przetłumaczyć] (plg. SEJP V, 250–253). Manau, kad pateiktų duomenų užtenka iliustruoti modelio „*trans* + *dūco* ar panašios semantikos veiksmažodis“ paplitimą taip pat ir slavų kalbose².

1.2. Lengva pastebėti, kad romanų, germanų bei slavų kalbos duomenys semantiškai sutampa. Peršasi išvada, kad semasiologinė jų „vertimo“ samprata yra ta pati, matyt, naujaisiais laikais įsigalėjusi beveik visos Europos kalbų kontekste.

Verta pabrėžti, kad dauguma Europos kalbų turi iš esmės bendrą „vertimo“ sąvokos semasiologinę struktūrą, jose *vertimas* suprantamas kaip 'perkėlimas iš kažkur į kažkur kitur', vadinasi, kaip *trans-latio* ir *trans-ductio*.

Neseniai estų poetas bei eseistas Jūris Talvetas (2006) yra atkreipęs dėmesį kaip (indo-)europeistinė „lingvocentriška“ erdvė yra paveikusi vertimo teorijos modeliavimą. Daug vertimo filosofų ir teoretikų kilę iš tos pačios Vakarų Europos kalbinės kultūrinės erdvės ir buvo neišvengiamai paveikti savo gimtosios kalbos „eurocentriškojo“ modelio. Išeina, kad vertimo teoretikai dažniausiai suprato ir teorizavo (kartais tebesupranta ir tebeteorizuoja) vertimą kaip *translatio* ar *transductio* todėl, kad dažnai taip nulėmė jų gimtosios kalbos leksemos.

Ši įdomi mintis šiek tiek primena žinomą Benjaminą Lee Whorfo (1956) kalbos koncepciją, kad kalba veikia žmogaus mąstyseną (ne atvirkščiai), bet iš tikrųjų nesiekia tokio kraštutinumo; Jūris Talvetas greičiau apsiriboja literatūrinio vertimo teorijomis ir teigia, kad literatūrinio vertimo teoretikai dažnai pasirodo labai lojalūs savo gimtajai kalbai. Vadinasi, jie suprato vertimą kaip 'perkėlimą iš vienur į kur kitur', nes tokia mintis perteikiama būtent daiktavardžiais: *traduc-*

² Slavų kalbose (bet ne tikrai) yra gana paplitusi ir kita leksema, taip pat reiškianti 'vertimą', bet dažniau 'interpretavimą': rusų *tolmačit'*, baltarusų *pieretolmačyć*, lenkų *przetłumaczyć*. Apie tai žr. 3.

tion, traducción, traduzione, tradução, translation, toliau *Übersetzung, perevod* ir panašiai. Terminai sukuria įspūdį, kad įmanoma ką nors išsamiai bei integraliai perkelti iš vienos kalbos į kitą.

Ši „perkėlimo“ idėja iš dalies sutapo su „ekvivalentiškumo“ koncepcija, būdinga struktūralistinėms vertimo teorijoms, ir iš dalies į ją išsirutuliojo. Ferdinandas de Saussure'as teigė, kad vertimas vyksta, kai du pasakymai turi identišką ženklo turinį (*signifié*) ir skirtingą ženklo išraišką (*signifiant*). Kitas žymus perkėlimo perspektyvos atstovas buvo italas Benvenuto Terracini (1957). O su Romanu Jakobsonu (1959 [= 1981]) siejama interlingvistinio (arba ekstralingvistinio) vertimo koncepcija – kai tarp dviejų tekstų atpažįstamas ekvivalentiškumo santykis. Būtent šis ekvivalentiškumo santykis tampa esminiu veiksniu – iš tikrųjų kalbotyros požiūriu vertimą galima traktuoti kaip aukščiausio laipsnio substitucinį testą arba „komutaciją“.

2. SENOVĖS INDOEUROPIEČIŲ KALBŲ KONTEKSTAS

Kyla klausimas, ar vertimo (beje, ne tik literatūrinio) supratimas kaip *translatio* (‘perkėlimas’), kuris išplito po visą Europą, yra vienintelis. Atsakymas lengvas – aišku, kad ne. Be kita ko, šis supratimas yra sąlygiškai nesenas, atsiradęs tik naujaisiais laikais. O kokios kitokios „vertimo“ sąvokos vyravo dar anksčiau, senovės indoeuropiečių kalbų pasaulyje? Dabar norėčiau bendrais bruožais jas pristatyti ir patikrinti, kaip senovėje indoeuropiečiai perteikė „vertimo“ sąvoką.

Atrodo, nelabai galima išskirti vieną „vertimo“ leksinę šaknį, kuri būtų buvusi indoeuropiečiams bendra. Veltui ieškotume šios vokabulos Carlo Darlingo Buck'o (1949) indoeuropiečių kalbų sinonimų žodyne.

Tiksliau, „vertimo“ leksemos nepriklauso vadinamajam kompaktiniam indoeuropiečių kalbų leksikonui, t. y. seniausiam indoeuropiečių kalbų sluoksniui, apimančiam leksemas, paliudytas bent daugumoje indoeuropiečių kalbų. Tokie, kaip žinoma, yra giminystės terminai (pavyzdžiui, „motina“, „brolis“), skaitvardžiai ir kiti.

Taigi „vertimo“ supratimas indoeuropiečių pasaulyje pasirodo buvęs kitoks ir labai margas, išreikštas skirtingomis šaknimis. Galų gale, tai nestebina, nes metalingvistinė terminija dažnai vystėsi jau atskirai kiekvienos kalbos tradicijoje.

Viena vertus, skirtingose indoeuropiečių kalbose gana įvairiai suprasta ir išreikšta „vertimo“ sąvoka. Antra vertus, „vertimo“ problematika buvusi iš esmės svetima didelėms senovės kultūroms dėl jų stipraus „centroglotizmo“. Tokia pa-

dėtis buvo būdinga, pavyzdžiui, tiek kultūrai, pasireiškusiai sanskrito kalba, tiek kultūrai, pasireiškusiai senovės graikų kalba.

Sanskrite metalingvistinių terminų apie vertimą nerandama. Leksikonai (kaip Monier-Williamso 1995 ir 1999) nurodo tik kelias nesenas formas, galbūt kalkes, pavyzdžiui, *avataraṇaṃ krΩ* reiškianti ‘daryti transportavimą’, arba *bhāṣāntare nirup* ‘kalbėti kitur’, arba dar *bhāṣāntarī krΩ* ‘padaryti kitą kalbą’.

Hetitai turėjo *turkummai-*, luvių *tarkummiya-* ‘paskelbti, aiškinti’ ir vėliau ‘išversti’. Šie žodžiai šiandien galbūt dar matomi tiurkų kalbos veiksmožodyje *tercūme* ‘išversti’. Jie įsibrovė į daugelį semitų kalbų, kaip hebrajų *trgm* ‘išversti, aiškinti, skaityti garsiai’, aramėjų ir sirų *targem*, etiopų *targ^uama*, arabų *tarḡamah* ‘vertimas’, akadų *targumannu* ‘vertėjas žodžiu’ (plg. Rabin 1963). Pavyzdžiai rodo, kad šaknis keliavo iš vakarų į rytus ir kad dažniausiai reiškė vertėjavimą žodžiu³.

Tekstuose senovės graikų kalba vertimo sąvoka reiškia daiktavardu *metáfrasis* (tai yra etimologiškai: ‘virš-sakinys, virš-pasakymas’) ir taip pat (*meta*) *frázō* (anot Bally žodyno) reiškia ‘aiškinti naujais žodžiais, perfrazuoti [exprimer en de nouveaux termes, paraphraser]’ ir paskui ‘perkelti iš vienos kalbos į kitą’. Be to, yra *metafrastēs*, vadinasi, ‘vertėjas kaip perrašinėtojas’. Šitie žodžiai jungiami tikriausiai su daiktavardžiu *fradē*: ‘pasimokymo arba žinojimo veiksmas’ [action d’apprendre ou de savoir] (iš šaknies **frad-* < **frΩ-d-*) ir galbūt siejami su daug reikšmių turinčiu kitu daiktavardžiu *frē:n* ‘visų sielos funkcijų būstinė’. Paskutinis etimologinis suliejimas, nors hipotetinis, vis dėlto yra įdomus ir verčiantis toliau svarstyti, nes primena vienos dabartinės labai žinomos vertimo teorijos postulatus.

Turiu omenyje postruktūralistinę brazilų literatūrinio (ypač poezijos) vertimo teorijos mokyklą, kuri atsirado praeito amžiaus antrojoje pusėje. Mus čia labiau domina Haroldo de Campos mintis apie visišką vertėjo matomumą ir vertimo kaip ‘metafunkcijos’ supratimą⁴. Anot Haroldo de Campos (1990), vertimas yra literatūros metafunkcija ar, tiksliau, *ficcionalidade de segundo grau*, t. y. ‘antrojo laipsnio fikcija’. Analogiškai vertėjas yra *transfingidor* ‘apsimetėlis’ ir jo darbo rezultatas bus originalo teksto *transfigurācao* bei *transcriācao* ‘persimainymas bei perkūrimas’. Taigi, anot brazilų literatūrinio vertimo teoretikų, vertėjo darbas

³ Beje, verta būtų tirti, ar nėra sąsajos su *tūlkū*, *interpres*, *Dollmetscher*.

⁴ Be Haroldo de Campos, įdomių minčių apie literatūrinį vertimą išdėstė Oswaldas de Andrade ir Elsa Vieira, kurių darbuose kartais pabrėžiami ir labai skirtingi dalykai.

traktuojamas kaip tolygus rašymas, arba, tiksliau, perrašymas, tik vis dėlto jis nelaikomas paprasta transkripcija, o kūrybiniu veiksmu, tam tikru perkūrimu. Vadinasi, panašu į tai, ką *metafrastē:s* reiškia graikų kalboje.

Bet tekstuose senovės graikų kalba vertimo sąvoka reiškia dar kitu žodžiu, *ermēneuō*, t. y. 'interpretuoti, aiškinti reikšmę' ir vėliau 'versti', bet tik antrine (eventaliai ir perkeltine) reikšme⁵. Šis žodis yra tapęs ypač gera literatūros kritikos ir literatūrinio vertimo teorijos gaire. Čia turbūt užteks paminėti George'ą Steinerį (pavyzdžiui, 1975) ir jo vadinamąjį 'hermeneutinį judesį', t. y. vertimo procesą, vykstantį keliais žingsniais: supratimu, įkūnijimu, sugražinimu su kompensacija. Steinerio originalus vertimo veiksmo aprašymas tebėra literatūrinio vertimo diskusijos centre.

3. LIETUVIŲ KALBOS (IR BALTIJOS KALBŲ AREALO) MIKROKONTEKSTAS

Indoeuropiečių kalbų šeimai priklauso ir baltų kalbos. Nors baltų literatūros pasirodė sąlygiškai vėlai, žinoma, kad baltų kalbos, ypač lietuvių, yra labai archajiškos, vadinasi, jos išlaikė iki istorinės epochos buvusius kalbininkams įdomius senovinius bruožus.

Lietuvių bei kitų baltų, latvių ir prūsų (beje, taip pat kaimynų estų) raštijos pradžioje bemaž visi tekstai buvo verstiniai. Galima drąsiai sakyti, kad seniausias baltų literatūros laikotarpis susiformavo būtent per vertimus. Todėl įdomu atskirai patyrinti, kokia yra metalingvistinė „vertimo“ terminija baltų ir Baltijos arealo kalbose.

Ir vėl per daug nesigilinant į kiekvienos kalbos istoriją (nors į šią temą tikrai būtų verta atkreipti dėmesį), nesunku pastebėti, kad baltų ir Baltijos arealo kalbos gana skirtingai supranta vertimą. Jose „vertimo“ sąvoka išreikšta dvejopai. Tiesa, gal netgi trejopai, jei įtrauktume ir skolinius iš senovės rusų kalbos *tŭlkŭ* (тѹлкѹ), kurie išplito po visą Baltijos arealą (ĖSRJa IV, 71), pavyzdžiui: prūsų *tolke*, latvių *tulks*, *tulkotājs*, lietuvių *tulkas*, *tulkininkas*, estų *tulk*. Pradžioje terminai nurodė ne 'vertėjas raštu', o *interpres* (vok. Dollmetscher), vadinasi, 'vertėjas žodžiu'. Šis skolinys lietuvių kalboje nebevartojamas, bet latvių bei estų kalbose dar turimas. Gana įdomu, kad latvių bei estų kalbomis šiandien nurodomas apskritai bet koks vertėjas – tiek raštu, tiek žodžiu.

⁵ Įdomu, kad šį graikų k. veiksmažodį Kirilas ir Metodijus vertė *tolkovat'* (dėl šaknies *tolk-* žr. toliau).

Dabartinėje estų kalboje *tólge* ‘vertimas’ yra sutrumpinta forma iš *tólkimine*, jis išstūmė iš apyvartos jau nebevartojamą dūrinį *üumberpanemine*, vertinį iš vokiečių *Übersetzung*. Šiandien estiškai *tólge* ir *tólkimine* reiškia vertimą tiek raštu, tiek žodžiu, o norint atskirti dvi funkcijas, reikia vartoti skirtingą veikėjo pavadinimą: *tólkija* (vertėjas raštu) ir *tólk* (vertėjas žodžiu).

O kokia padėtis buvo ir kokia yra lietuvių kalboje?

Senuosiuose lietuvių raštuose „vertimo“ sąvoką perteikė veiksmazodžiai *išguldyti*, *suguldyti*, jų esama, pavyzdžiui, Mažvydo tekstuose reiškime ‘išversti’⁶ (plg. Urbas 1998, 168). Tos pat šaknies veikėjo pavadinimas *išguldytojas* užfiksuotas, pavyzdžiui, Sirvydo trijų kalbų žodyne (plg. Sirvydas 1979 s.u.). Leksemos su *gul-* yra vertiniai iš jau minėto lenkų kalbos veiksmazodžio *przełożyć*. XIX amžiuje jos pamažu išėjo iš apyvartos. O leksemos su *ver-* (veiksmazodis dažniausiai turi priešdėlį *iš-*) yra dar šiandien pamatinės lietuvių kalbos leksemos „vertimo“ sąvokai nusakyti. Šaknis *ver-* yra paliudyta per visą lietuvių raštiją, pradedant pirmaisiais autoriais iki pat mūsų dienų⁷.

4. DĖL ŠAKNIES * UER-T - SEMANTINĖS SPECIALIZACIJOS

Toliau verta sustoti prie šaknies * uer- , kuri yra labai paplitusi indoeuropiečių kalbose. Su *t*-plėtikliu ji įgyja specifinę semantiką. Atidžiau žiūrint, galima teigti, kad Europos (ir indoeuropiečių) kalbų kontekste ši šaknis tik retais atvejais įgyja reikšmę ‘išreikšti kita kalba; vienos kalbos tekstą išdėstyti kita kalba’. Išnagrinėjęs duomenis, turbūt neklysiu teigdamas, kad taip atsitiko lietuvių ir lotynų kalbose. Iš tikrųjų šalia lietuvių *verčiū*, galima nurodyti lotynų *verto*, *verti*, *versum*, *vertere* (senoviškiau: *vortere* ir t. t.), abudu iš minėtos šaknies * uer- su *t*-plėtikliu (*versti* < **vert-ti* ≈ *vert-ere* ‘išversti’). Kiek sugebėjau apžvelgti, niekur kitur neradau tokios reikšmės, nei sanskrite, nei slavų kalbose, nei kitur. Europos ir apskritai indoeuropiečių kalbų šeimoje šis įdomus sutapimas sieja lietuvių, lotynų ir iš dalies iš lotynų išsirutuliojusias romanų kalbas.

Jei toliau tikrinsime lietuvių ir lotynų kalbų etimologinius žodynus, arba Juliaus Pokornų'o indoeuropiečių kalbų etimologinį žodyną (IEW I, 1156), lengvai įsitikinsime, kad abiejose kalbose pirmąkart šios veiksmazodinės šaknies reikšmė anaipol nėra ‘išreikšti kita kalba’.

⁶ P vz. Martynas Mažvydas: *i/chwer[ta i/ch D[aktaro] Mart.[in] Luth.[er] Gie[mes, arba: i/ch Lenki]kas i/chwer[ta]*.

⁷ Tiesa, vartojamas dar liet. *pérkalbėtojas* (plg. LKŽ V, 121) nuo atitinkamo veiksmazodžio *pérkalbėti* (arba *parkalbėti*, plg. LKŽ V, 119).

Pati pirmiausia šaknies **uer-* su *t*-plėtikliu reikšmė yra ‘sukti, pasukti; (pasi)-keisti’ [drehen, wenden]. Vadinasi, reikšmė ‘išreikšti kita kalba’ išsirutuliojo iš reikšmės ‘pasukti, (pasi)keisti’. Tai yra tik antrinė šaknies semantika. Antrinė, bet galbūt archajiška, ir vis dėlto išskirtinis lietuvių bei lotynų (be to, ir daugelio romanų) kalbų bruožas.

Lietuvių kalbos rašytinėje tradicijoje *vert-* su šitokia semantika tvirtai tebegyvuoja dar šiandien. Anot Forcellini'o žodyno, ir pačioje lotynų kalboje *verto* (TLL VI 301: ‘transferre ex una in aliquam linguam’) gyvavo tol, kol viršų paėmė *trādūco* (TLL VI, 135: ‘Et ab una in aliam linguam traducere verbum (Gellio)’⁸). Bet *vert-* leksema aptinkama neolotynų, arba romanų, kalbose. Netgi anglų kalboje yra daiktavardis *version* ‘vertimas’, vienas iš daugelio žodžių, kuriuos anglai pasiskolino iš prancūzų. Vargu ar šiandien šį žodį būtų galima vartoti sinonimiškai vietoj *translation*. Atvirksčiai, romanų kalbose tai ne tik įmanoma, bet ir įprasta. Antai ispaniškai galima sakyti *traducción* arba *versión* be jokio skirtumo, beveik taip pat nesiskiria italų kalbos *traduzione* nuo *versione*.

Šaknies **uer-t-* specializaciją bei jos buvimą skirtingose kalbinėse tradicijose būtų galima pavaizduoti tokia schema:

lie. k. =	_____
lot. k. =	_____
lot. k. =	-----
rom. k. =	----- _____
kitos k. =

(— = **uer-t-* ‘išverstį’; ---- = **trādūcere* =; = **uer-t-* turintis kitą reikšmę)

5. ŠAKNIS, REIŠKianti ‘SUKIMAS’ IR ‘POSŪKIS’ LITERATŪRINIO VERTIMO TEORIJOJE

Atėjus iki tokių svarstymų, tęsti galima įvairiai.

Lyginamosios istorinės semantikos požiūriu ‘vertimo’ sąvokos išvedimas iš ‘(pa)sukti; (pasi)keisti’ yra įdomus dalykas. Verta pabrėžti, kad tas pats reiškinyms matyti daugelyje pasaulio kalbų. Kol kas užteks kelių pavyzdžių iš skirtingų kalbų šeimų:

⁸ Plg. taip pat Freund, Theil 1865, t. III, 469: „dans la langue grammaticale des temps postérieures“.

- Baskų kalboje ‘vertimas’ yra *itsulera* arba *itsulkera* – abi formos išvestos iš šaknies *itsul-* ‘apsukti’; gana įdomus ir abstraktas *itsulerrerštaşun*, kartu reiškiantis ‘sukimas, judrumas ir išverčiamumas’ [Wendigkeit, Beweglichkeit, Übersetzbarkeit] (plg. Löpelmann 1968, 629–630).
- Suomiu kalboje ‘vertimas’ yra *käännös* išvestas iš *kääntää* ‘apsukti, apversti, keisti’ (plg. SSA 1, 483).
- Vengrų kalboje ‘versti’ yra *fordit*, o veiksmazodžio pirmoji reikšmė yra ‘apsukti, apversti’ (plg. EWU 2, 410; UEW 4, 414).
- Senovės airių kalboje veiksmazodis *ind-sò* reiškė ‘versti’, kuriame slypi pamatas *sò-* ‘sukti, keisti’ (plg. LEIA, S-146); taip pat veiksmazodis *do-intai* reiškė tiek ‘jis suka, atsigręžia, keičia’, tiek ‘verčia’ (plg. LEIA, D-158).
- Albanų kalboje ‘sukti’ sakoma *kthėj*, o ‘versti’ *përkhėj*, ‘vertėjas’ *përkhjjes*, ‘vertimas’ *përkhim*.
- Turkų kalboje ‘vertimas’ yra *çeviri* susijęs su *çevirmek* ‘apsukti, apversti’.
- Korėjiečių kalboje [bʌ:nʌk] reiškia ‘vertimą’.
- Prieškolumbinėje guaranì kalboje ‘versti’ yra *(a)mbojere* ir ‘vertimas’ yra *mbojere*, abudu išvesti iš *(a)mbojere* ‘sukti, sukioti’ [ispaniškai *rodear*, dar *vueltas*] (plg. Guasch, Ortiz 1998, 472, 649, 652).

(Ne pro šalį pridurti, kad gestų kalboje vertimo sąvoka irgi išreikšta sukamu vienos rankos judesiu.)

Taigi, „vertimo“ sąvokos išvedimas iš ‘apsukti, apversti, keisti’ apskritai nėra toks retas reiškinys, kaip atrodytų išnagrinėjus vien indoeuropiečių šeimos kalbas. Jis turbūt nesudaro jokios semantinės universalijos, bet galima drąsiai teigti, kad tai yra labai paplitusi metafora, arba ideologema. Kaip minėjau, būtų visai įdomu, ypač lingvistikos požiūriu, tęsti šias mintis ir patikrinti, kaip istoriškai ši ideologema galėjo plisti.

5.1. Kita vertus, pradžioje buvau pažadėjęs faktus susieti su vertimo teorijomis.

Įdomu priminti, kad vertimo mokslas (arba *Translatology*, *Traductologie*, *Übersetzungswissenschaft* ar *Translatorik*) pastaraisiais dešimtmečiais labai pakito. Praėjusio amžiaus pabaigoje Susan Bassnett parašė svarbią esė pavadinimu *The Translation Turn in Cultural Studies* (1998). (Tai turbūt gryniausias atsitiktinumas, bet esė pavadinime yra būtent žodis *turn* ‘sukimas, posūkis’). Nuo tada vertimas vis labiau krypsta kultūros mokslo (*Cultural Studies*) link, darosi visai tarpdisciplininis ir hibridinis mokslas lingvistikos, literatūros, sociologijos paribyje. Be to, postruktūralizmo epochoje vertimo mokslas visai palieka „ekvivalen-

tiškumo koncepcija“ ir veikiau dairosi etnografijos ir istorijos link, jo interesai dabar susisieja su kultūros identiteto, daugiakultūriškumo, daugiakalbystės ir netgi su *Gender Studies* klausimais (plg., pavyzdžiui, Torop 2002; Camps 2004, 2005; Talvet 2005).

Vis dėlto pagrįstai būtų galima retoriškai paklausti, kodėl „sukimo“ idėja iki šiol nebuvo išplėtotą į kokią nors teoriją? Pamažtykime, ar tikrai taip yra.

Kas galų gale tėra „(pa)sukimas“ ar „vertimas“, jei ne vienas iš įmanomų „vir-timo“ būdų? Beje, šiuo atveju etimologinis artimumas bei sąsajos (*versti* ≈ *virsti* ‘tapti’; plg. latvių (*pār*)*vērst(ies)* ‘t. p.’) taip pat akivaizdžios. Nejaugi dar nebuvo pasakyta, kad originalas toliau gyvena savo vertimuose, o vertimais gali išlik-ti ir išsilieti erdvės bei laiko atmintyje? Kad jis nuolat keičiasi, vadinasi, *virsta* to paties teksto kartojimuose kitomis kalbomis? Ne veltui Walteris Benjaminsas (1955) aiškiai pabrėžė teksto recepcijos kitose kultūrinėse erdvėse svarbą. Juk originalas nemiršta, jei virsta savo vertimu...

PABAIGOS ŽODIS

Mano samprotavimai gali tapti pavojingai spekuliatyvūs, tad artėsiu prie pabai-gos. Tikiuosi, kad nurodžiau, kokios gali būti sąsajos tarp vertimo terminijos ir literatūrinio vertimo teorijų. Taip pat tikiuosi, kad bent iš dalies atsakiau į klausimą, koks yra istorinės semantikos įnašas ir kuo ji gali padėti išsamiau suprasti literatūrinio vertimo teorijas.

Gal nėra visiškas atsitiktinumas, kad įvairių literatūrinio vertimo teorijų pa-matuose galime aptikti tam tikrą ryšį su vertimo vardais, su pavadinimais, kuriais vertimo veiksmas ir rezultatas įvardijami skirtingose kultūrinėse bei kalbinėse erdvėse.

Priminsime Aristotelio apibūdinimą: *zō+on lōgon échon*, vadinasi ‘gyvūnas, turįs žodį’. Šiandien apibūdinti žmogų kaip kalbantį jau yra tapę beveik įpras-tu dalyku. Taip pat priminsime mūsų laikų mąstytojų pasisakymus, pavyzdžiui, vokiečių filosofo Karlo Jasperso: „Bežadėje visatos tyloje mes tik vieni kalbame“, arba lietuvių filosofo Antano Maceinos (1998, 11), kuris pabrėžė, kad „net mūsų tylą yra kalbi“...

Šnekant apie vertimą, man regis, nėra ne vietoje atsiminti kalbėti skirto žmogaus sampratą. Jei tiesa, kad kalba gimė su žmogumi (nes nėra kalbos be žmogaus), tai tiesa ir tai, kad kalbos ypatybės implikuoja tam tikrą vertimo vei-klą. Mintis išverčiama žodžiais, pasaulis išverčiamas žodžiais ir žodžiai išverčia-

mi kitais žodžiais. Anot meksikiečių rašytojo Octavio Pazo (1990, 9), „mokyti kalbėti yra tolygu mokytis versti; iš tikrųjų, kai vaikas motinos klausia vieno ar kito žodžio reikšmės, jis jos prašo nežinomą žodį išversti į savo vaikišką kalbą“ [*Aprender a hablar es aprender a traducir; cuando el niño pregunta a su madre por el significado de esta o aquella palabra, lo que realmente le pide es que traduzca a su lenguaje el término desconocido*]. Iš esmės nebūtų skirtumo tarp vertimo toje pačioje kalboje ir vertimo tarp dvejų skirtingų kalbų ir, pasak Octavio Pazo, visų tautų istorija tik pakartotų minėtą vaiko patirtį.

Taigi šalia kalbėti skirto žmogaus sampratos norėtusi pasiūlyti versti skirto žmogaus koncepciją. Šalia kalbančiojo žmogaus atsirado ir žmogus, galintis šoktelėti ne tiktai savo kalbos viduje, bet ir iš vienos kalbos į kitą ir mokytis tą pat ar beveik tą pat persakyti kitomis kalbomis. Šalia tam tikro *animal loquens*, matyt, gana greitai, o gal tuo pačiu metu kadaise atsirado ir tam tikras *animal uertens**.

ŠALTINIAI

- S. Hieronymi *Epistula ad Pammachium de optimo genere interpretandi*, in: Saint Jerome, *Lettres*, t. III, LVII, Les Belles Lettres, Paris, 1953.
- Bruni Leonardo, *De interpretatione recta*, 1420.
- Dolet Etienne, *La manière de bien traduire d'une langue en aultre*, 1540.
- Luther Martin, *Sendbrieff 'Von Dolmetzschenn vnd Fürbit der heiligenn'*, 1530.

LITERATŪRA

- Academia, 2001. *Dicionário da Língua Portuguesa Contemporânea da Academia das Ciências de Lisboa*, II Vol., G-Z, Lisboa, Editorial Verbo.
- Bally, A., ¹¹s.d., *Dictionnaire grec-français*, Paris, Hachette.
- Benjamin, W. 1955. «Die Aufgabe des Übersetzer», *Schriften*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 9–21.
- Buck, C. D. 1949. *A Dictionary of selected Synonyms in the principal Indo-European languages. A Contribution to the History of Ideas*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Campos, H. de 1990. *Tradução e reconfiguração do imaginário: o Tradutor como transfigidor*. In: Malcom Coulthard & Carmen Coulthard. *Tradução. Teoria e prática*. Florianópolis, Editora da Universidade Federal de Santa Catarina, 17–32.

* P a d ě k a . Rašydamas šį straipsnį konsultavausi su daugeliu kolegų specialistų, kuriems norėčiau išreikšti savo padėką: Xaverio Ballester, Alessandro Catastini, Jeehyeon Eom, Danilo Gheno, Daniele Maggi, Giovanni Mazzini, Andrea Nuti, Saverio Sani, Bonifacas Stundžia, Carlotta Viti. Už straipsnio redagavimą ir už vertingas pastabas dėkoju Giedriui Subačiui ir Joanai Pribušauskaitei. Už pastabas gautas konferencijos metu – D. Tekorienei ir Jānim Siliņam.

- Camps, Assumpta (parengė) 2004. *Ética y política de la traducción en la época contemporánea*. Barcelona, PPU.
- Camps, Assumpta 2005. *Anthropology, or the (Masculine) Obsession with Origin(al)s*. Interlitteraria, Tartu, 10, 92–106.
- DECat = Chromines, J. 1980–1991. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 9 voll., amb col.laboració de Joseph Gulsoy i Max Cahner, Barcelona, Curial.
- DECH = Coromines Joan 1954–1957. *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*, 4 voll., Berna-Madrid, Gredos.
- DELFr = Bloch Oscar, von Wartburg Walter ²1950. *Dictionnaire étymologique de la langue française*, Paris, PUF.
- Duden, 1963. *Das Herkunftswörterbuch. Die Etymologie der deutschen Sprache*, Mannheim ir kitur, Dudenverlag.
- ÈSRJa = Vasmer Max, *Ètimologičeskij slovar' russkogo jazyka*. Translation from German with integrations by Oleg N. Trubačev, Moskva, Progress, 4 voll., 1986–1987
- EWU = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Lieferung 2, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- Folena, Gaetano 1991. *Volgarizzare e tradurre*, Torino, Einaudi.
- Freund, W., Theil, N. 1865. *Grand Dictionnaire de la langue latine sur un nouveau plan*, traduit en français, revu sur les textes et considerablement augmente par N. Theil, 3 voll., Paris, F. Didot.
- Guasch, Antonio S.J., Ortiz, Diego S.J. 1998. *Diccionario castellano-guarani guarani-castellano sintactico-fraseologico-ideologico*, Asunción, Centro de estudios paraguayos “Antonio Guasch”.
- Jakobson, R. 1981. «Aspetti linguistici della traduzione», in: *Saggi di linguistica generale*, Bologna, Feltrinelli, 56-64 [1^a ed. 1959].
- LEIA = Lexique Étymologique de l'Irlandais ancien de J. Vendryes. Par les soins de P.-Y. Lambert
- Löpelmann Martin 1968. *Etymologisches Wörterbuch der baskischen Sprache*. Dialekte von Labourd, Nieder-Navarra und La Soule, 2 Bd., Berlin, de Gruyter.
- Maccina, A. 1998. *Daiktas ir žodis*, Vilnius, Aidai.
- Monier Monier-Williams, M.A., K.c.I.E. 1995. *English-Sanskrit Dictionary*, Munshiram Manoharlal, Publishers Pvt Ltd.
- Monier Monier-Williams, M.A., K.C.I.E. 1999. *A Sanskrit-English Dictionary*. Etymologically and philologically arranged with a special reference to cognate Indo-European languages, Delhi, Motilal Banarsidass Publishers private Limited.
- MW = E. Verwijs, J. Verdam, F.A. Stoett, *Middelnederlandsch Woordenboek*, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff.
- Paz, Octavio ³1990. *Traducción: literatura y literalidad*, Barcelona, Tusquets editores.
- Pokorny, J. 1949–1969. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, 2 voll., Bern und München, Francke Verlag.
- Rabin, Ch. 1963. *Hittite words in Hebrew*, *Orientalia*, 32, 113–139.
- SEJP = Sławski Franciszek 1979. *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Tom V, zeszyt 4 (24), Kraków, Nakładem towarzystwa miłośników języka polskiego.

- Sirvydas, 1979. *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*. Kostantinas Sirvydas. Dictionarium trium linguarum, Vilnius, Moksas.
- SSA = *Suomen Sanojen Alkuperä Etymologinen Sanakirja*, 1. A-K, Suomalaisen kirjallisuuden seura kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki, 1992.
- Steiner George 1975. *After Babel. Aspects of language and translation*, Cambridge.
- Talvet, J. 2005. *Edaphos and episteme of Comparative Literature*. Interlitteraria, 10, 46–56.
- Talvet, J. 2006. *Entorno a la filosofía contemporánea de la traducción*. Debats. Valencia, 4, 63–77.
- Terracini, B. 1957. *Il problema della traduzione*. Conflitti di lingue e di cultura. Venezia, Neri Pozza, 49–121.
- Torop, P. 2002. *Translation as translating a culture*. Sign System Studies, 30–2, 593–605.
- TLL = Forcellini Egidio 1875. *Totius latinitatis lexicon*. Prati, Aldina.
- Urbas, D. 1998. *Martyno Mažvydo raštų žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- UEW = Károly Rédei, *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Lieferung 4, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987.
- Vasmer, M. [Trubačev O.N.] 1987: *Étimologičeskij slovar' russkogo jazyka*. Moskva: Progress.
- van Veen Peter Arie Ferdinand 1989: *Etymologisch Woordenboek: de herkomst onze woorden*, Utrecht-Antwerpen, van Dale Lexicografie.
- Whorf, B. L. 1956 [1995]. *Language, thought, and reality*, Cambridge, Mass. MIT.
- Wolf, Lothar 1971. *Fr. traduire, lat. traducere und die kulturelle Hegemonie Italiens zur Zeit der Renaissance*. Zeitschrift für romanische Philologie. 87, 99–105.

SUMMARY

The article deals with the meanings of the word 'vertimas' (translation) and theories of literary translation from the perspective of comparative historical semantics. Building on an extensive semasiological analysis of the metalinguistic term in European languages at different times and traditions the author presents revealing insights into the old Indo-European concepts of translation and interpretation, as well as relates them to certain turns and shifts in modern translation theories.